

УДК 94(=112.2:477.54) „185/189”:663.4

О. Є. Філатова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**РОЗВИТОК ПИВОВАРІННЯ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.:
ПРИЧИНИ МОНОПОЛІЇ НІМЕЦЬКИХ ПИВОВАРЕНЬ**

Статтю присвячено вивченню особливостей розвитку пивоварного виробництва в Харківській губернії в другій половині XIX ст. Значну увагу приділено особливостям функціонування підприємств, створених етнічними німцями. Надається інформація стосовно виробничих потужностей, оснащення, обсягу, асортименту та якості виготовленої продукції. Досліджено причини монополізації німецькими пивоварами регіонального ринку протягом другої половини XIX ст.

Ключові слова: національна меншина, пивоваріння, завод, акціонерне товариство.

Статья посвящается изучению особенностей развития пивоваренного производства в Харьковской губернии во второй половине XIX в. Значительное внимание уделяется особенностям функционирования предприятий, созданных этническими немцами. Предоставляется информация относительно производственных мощностей, оснащения, объемов, ассортимента и качества производимой продукции. Изучаются причины монополизации немецкими пивоварами регионального рынка на протяжении второй половины XIX в.

Ключевые слова: национальное меньшинство, пивоварение, завод, акционерное общество.

The article is devoted to the study of development features of the brewing industry in Kharkiv province in the second half of the XIX century. Special attention is paid to the peculiarities of enterprises functioning created by ethnic Germans. Information on production capacity, equipment, volumes, range, and quality of manufactured products are provided. The causes of regional market monopolization by German breweries during the second half of the XIX century are investigated.

Keywords: national minority, brewing, plant, joint-stock company.

Питання збереження етнічної ідентичності, формування адекватної національної політики в багатонаціональній державі є наразі актуальними для сучасної України. Курс на формування в суспільстві толерантності й міжетнічного порозуміння цілком збігається з процесом збереження історичної пам'яті національних громад, висвітленням їх участі в суспільному та економічному житті певних регіонів. У такому контексті доцільним є дослідження розвитку традиційного для німецького етносу пивоваріння на теренах Харківської губернії.

Тенденція до фрагментарного дослідження окремих галузей життєдіяльності німецької національної меншості України [3], що притаманна сучасній історичній науці, простежується у висвітленні питання розвитку пивоварної промисловості в Харківській губернії [6, 9]. Праці, присвячені згадуваному вище питанню, зазвичай зосереджуються на персоналіях, відомих промисловцях з числа німецької громади регіону, випускаючи з уваги загальні особливості і тенденції розвитку пивоваріння в губернії [8]. Тому це дослідження для детального розгляду окресленого питання спирається на матеріали Державного архіву Харківської області (ДАХО) та статистичні видання [10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21].

Найбільш впливовою і помітною в економіці регіону німецька національна меншина була в XIX – на початку XX ст., коли законодавча база Російської імперії надавала німецьким

переселенцям пільги і привілеї, що стосувались землеволодіння, підприємницької і комерційної діяльності.

Активний розвиток промисловості в Харківській губернії припадає на середину XIX ст., коли з'являються перші промислові підприємства. Це були трансформовані ремісничі заклади, що поступово розширювались, збільшували штат робітників і використовували машинне обладнання, яке остаточно відокремило їх від дрібного кустарного виробництва. Кількість робітників в таких закладах сягала 4-30 осіб. Цікаво, що до перших подібних підприємств належали заклади етнічних німців – Ф. Шмідта, Г. Мейстера, А. Кемпа [2, с. 84], Ф. Рупрехта [5, с. 260].

Саме в середині XIX ст. в регіоні промисловим стає традиційне для німецького етносу пивоварне виробництво.

Підприємства означеного типу, котрі перебували у власності представників німецької національної меншості, у згадуваний період почали оснащувати машинним обладнанням, стала розширюватись виробнича база і штат. Це знаменувало еволюцію згадуваних підприємств – від кустарного до фабрично-заводського виробництва.

Зокрема, в 60-х – 80-х роках XIX ст. на Слобожанщині виникають пивоварні підприємства промислового типу, котрі переважно належать представникам німецького етносу.

1868 р. в м. Харкові на вулиці Міщанській № 2 виник завод баварського пивоваріння «Баварія» торговельного дому «Кнапп і К^о», який заснував І. І. Кнапп. Ця пивоварня була орієнтована на виготовлення продукції європейської якості і виробляла пиво віденське, баварське [13, с. 12], бок [14], сальваторе [15] і мер [16]. При заводі було відкрито контору, що здійснювала продаж виробленої на підприємстві продукції, пропонуючи споживачеві на вибір пиво в пляшках з ярликами (об'ємом 0,6 л), дубових, висмолених тірольською смолою діжках із залізними обручами (об'ємом від 1 до 60 відер) [14].

На початку існування пивоварний завод «Баварія» мав понад десять робітників, а щорічний обсяг продукції, орієнтованої на збут в Харківському повіті, становив 20 тис. руб. [17, с. 119; 18, с. 110].

І. І. Кнапп 1869 р. при пивоварному заводі відкрив Der Bierhalle (пивний зал) «Баварія» (працював щоденно з 10-ї до 24-ї години), в якому продавалось пиво власного виробництва в пляшках і в кухлях з-під крану, в буфеті (працював щоденно з 6-ї до 10-ї вечора) – холодні закуски, гарячі страви і різноманітні вина. Крім того, до послуг відвідувачів Der Bierhalle, була зимова кегельна гра, 2 більйардні столи, російська та іноземна преса, сад для літніх прогулянок з музикою і різноманітними розвагами [14].

Також упродовж 60-х – 80-х років XIX ст. в Харківському повіті діяли й інші пивоварні підприємства, власниками яких були представники німецької національної меншості. До них належали:

- пивоварний завод купця Нерлінга і К^о, який розміщувався у с. Солоницівка Пересічанської волості; річний обіг виробленої на ньому продукції становив 26 400 руб., штат включав 15 робітників [17, с. 123];

- пивоварний завод Фон-Мезенкампа, який заснувала 1863 р. у с. Карчевці поміщиця С. М. фон Мензенкампф; за даними на 1864 р. на ньому працювало 5 робітників, об'єм виготовленого продукту, збут якого здійснювався в межах повіту, становив 8 тис. відер пива за рік, на суму 6 200 руб. [11, с. 12]; в кінці 1860-х років завод узяв в оренду колезький секретар В. О. Вольнер, котрий дещо розширив штат (до 15 робітників) і виробничі потужності підприємства, що вплинуло на збільшення річного обігу виробництва до 24 000 руб. [17, с. 123]; попри це, завод проіснував лише до 1877 р. [18, с. 110] через загострення конкуренції в цій галузі.

Крім того, в означений період в Зміївському повіті, в м. Чугуєві, у власності представника німецького етносу, саксонського підданого Ф. Юста, був пивоварний завод, заснований 1873 р. Підприємство мало доволі невеликі виробничі потужності, у штаті було лише 5 робітників, а тому річний обіг не перевищував 5 500 руб. [17, с. 130].

Проте, крім дрібних пивоварних підприємств, у Харківській губернії в 1870-х роках представники німецької національної меншості брали безпосередню участь у заснуванні потужніших пивоварних і винокурних заводів. Найбільш відоме підприємство відкрито 1875 р. в с. Григорівка (на землях поміщика барона М. Г. Піллор фон Пільхау) Основ'янської волості Харківського повіту – акціонерне товариство «Григорівський пиво-медоварний завод Нова Баварія» [17, с. 123], устав якого було затверджено Сенатом трьома роками раніше [8, с. 26]. На початку свого існування в штат цього підприємства входило 27 робітників, а виробничі потужності склались з 2 парових машин. Це дало змогу виробляти до 500 відер на добу високоякісного баварського пива, яке, судячи з розширення виробництва, упродовж наступних років мало значний попит не лише в Харківській, але і в прилеглих губерніях. Зокрема, за даними на 1886 р. чистий прибуток акціонерного товариства «Григорівський пиво-медоварний завод Нова Баварія» становив 28 тис. руб., а загальний прибуток і витрати сягали 343 тис. руб., капітал – до 623 тис. [19, с. 357]. Разом з тим збільшився штат робітників – до 74 осіб, і виробничі потужності, які склались з 3 парових машин (потужністю в 31 кінську силу), а в Харкові відкрився власний склад товариства [21, с. 432]. Тенденції до розширення підприємства збереглися до кінця XIX ст. Зокрема, за даними на 1899 р. завод виробляв 284 500 відер пива і 4 790 відер меду на рік на суму 349 тис. руб., а його штат збільшився до 85 робітників, робочий день яких становив 11 ½ годин [4, с. 150]. Підприємство мало власну торговельну мережу для реалізації виробленої продукції [22, ф. 84, оп. 1, спр. 721, арк. 2, 3, 131].

Слід зауважити, що умови праці на підприємстві «Нова Баварія» були не найкращими, робочий день звичайних робітників становив до 12 годин, а заробітна плата 12-20 руб. на місяць [22, ф. 51, оп. 1, спр. 153, арк. 143]. Проте при заводі існувала лікарня з постійним лікарем для безкоштовного лікування робітників і службовців підприємства, утримання якої виходило 1 тис. руб. на рік [19, с. 357].

Упродовж перших десятиліть існування акціонерного товариства «Григорівський пиво-медоварний завод Нова Баварія» представники німецького етносу не були в складі правління, а обіймали посади пивоварів і керівників виробництва [22, ф. 51, оп. 1, спр. 153, арк. 143; 19, с. 93; 21, с. 90; 21, с. 432], лише на початку XX ст., в 1904 р., головою правління став уродженець Баварії Франц (Федір Карлович) Гиршгеймер.

Власну нішу в винокурній і пивоварній галузі Харківської губернії мав знаний підприємець, німець за походженням, Л. Є. Кеніг. У його власності були винокурні у с. Тростянець (Тростянецька волость Охтирського повіту), с. Шарівці (Богодухівського повіту) і с. Кленове (Богодухівського повіту), а також пиво- і медоварний завод, в с. Станове (Тростянецької волості Охтирського повіту).

Невеликий пиво- і медоварний завод в с. Станове, оснащений лише одним кінним двигуном у дві кінські сили, перейшов у власність Л. Є. Кеніга на початку 1890-х років [22, ф. 51, оп. 1, спр. 152, арк. 135]. Число робітників не перевищувало дюжину. За таких умов завод виробляв, за даними на 1899 р., до 10 тис. відер пива на рік, загальною вартістю 12 тис. руб. [4, с. 150].

На початку XX ст. динамічний розвиток пивоварної промисловості в регіоні, зумовлений зростанням попиту на продукцію такого типу, загострив конкуренцію в галузі. Означена тенденція похитнула позиції німецьких підприємців, нівелювала їхню монополію. Проте вони попри це продовжували відігравати помітну роль у пивоварній галузі регіону. На 43 винокурнях і 18 пивоварнях, що існували в Харківській губернії на початку XX ст., працювало 3,6 % німців від загальної чисельності робітників галузі [1; 12, с. 188–210]. Акціонерне товариство «Григорівський пиво-медоварний завод Нова Баварія» на початку XX ст. також зберегло статус найпотужнішого в своїй галузі, про що свідчить зарахування заводу до 5 групи статистичним управлінням губернії, і продовжувало розвиватись. За даними на 1906 р. підприємство виготовляло 506 772 відер пива і 45 009 меду за поточний рік, що в 1,5 раза більше за показники 1899 р. для пива, і в 7,5 разів – для меду. Слід

зауважити, що пиво-медоварний завод «Нова Баварія» виготовляв лише пиво найвищого гатунку, ринок збуту якого простягався за межі Харківської губернії [10, с. 32-33, 43]. Підприємство не лише стежило за якістю виробленої продукції, але і намагалось запобігати підробкам [22, ф. 766, оп. 1, спр. 1, арк. 19].

У XIX – на початку XX ст. представники німецької національної громади з числа підприємців і промисловців відігравали важливу роль в економічному розвитку регіону. В другій половині XIX ст. підприємці й технологи німецького походження практично монополізували пивоварну галузь Харківської губернії. Це пояснюється використанням європейського досвіду та сучасного устаткування для виробництва якісної продукції, котра мала попит за межами регіону. Лише загострення конкуренції в галузі, поява нових підприємств, менш якісних аналогів продукту на початку XX ст. ліквідує монополію традиційного німецького пивоваріння в Харківській губернії.

Література

1. Багалій, Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків: Дельта, 1993. – 255 с.
2. Бровер, І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму: Соціально-економічні нариси і матеріали / І. М. Бровер. – Одеса: Пролетар, 1931. – Т. 1. – 176 с.
3. Васильчук, В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – К.: Видавничий центр КНПУ, 2004. – 340 с.
4. Гнедич, А., Аксенов, С. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии / А. Гнедич, С. Аксенов. – Выпуск 1. – Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1899. – 242 с.
5. Дьяченко, Н. Т. Улицы и площади Харькова: из истории города / Н. Т. Дьяченко. – Харьков: Прапор, 1966. – 280 с.
6. Історія міста Харкова XX століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Харків: «Фоліо», «Золоті сторінки», 2004. – 685 с.
7. Історія Слобідської України: Навчальний посібник з народознавства та краєзнавства / За ред. В. І. Торкатюка, О. Л. Сидоренка. – Харків: Основа, 1998. – 368 с.
8. Коваль, В. Матеріали к истории пивоварения в Харьковской губернии / В. Коваль. – Харьков: Издательство «харьковский частный музей городской усадьбы», 2010. – 56 с.
9. Лейбфрейд, А. Ю. Харьков: От крепости до столицы: Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х.: Фоліо, 1998. – 334 с.
10. Матеріали по оценке фабрик и заводов Харьковской губернии. – Т. 2. – Вып. 1. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1910. – 722 с.
11. Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год. С приложением плана города Харькова. – Харьков: В Университетской Типографии, 1866. – 480 с.
12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XLVII. Харьковская губерния. – М.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – 327 с.
13. Харьковский календарь на 1869 год, месяцеслов, адресная и справочная книга. Год первый / Под ред. А. Подвысоцкого. – Харьков: Типография Счасни, 1868. – 480 с.
14. Харьковский календарь на 1871 год. С картою Харьковской губернии. – Харьков: Типография К. П. Счасни, 1870. – 622 с.
15. Харьковский календарь на 1872 год. С планом города Харькова. – Харьков: Типография К. П. Счасни, 1871. – 472 с.
16. Харьковский календарь на 1875 год. – Харьков, 1875. – 656 с.
17. Харьковский календарь на 1878 год. Год шестой. – Харьков: Издательство Харьковского губернского статистического комитета, 1878. – 542 с.
18. Харьковский календарь на 1879 год. Год седьмой. – Харьков: Издательство Харьковского губернского статистического комитета, 1879. – 698 с.
19. Харьковский календарь на 1888 год. Год шестнадцатый. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1887. – 634 с.
20. Харьковский календарь на 1892 год. Год двадцатый. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1892. – 420 с.
21. Харьковский календарь на 1894 год. С приложением плана города Харькова. – Харьков: Губернская Типография, 1894. – 768 с.
22. Державний архів Харківської області.